

7. Свистун Н. О. Іменник м. Тернополя (за даними ЗАГСУ 1999 р.) // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2000. – Вип. II.
8. Свистун Н. О. Динаміка особових імен м. Тернополя // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 37.
9. Свистун Н. О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 2006.
10. Скорук І. Д. Динаміка антропонімікону м. Луцька в ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999.
11. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 2005.
12. Справочник личных имен народов РСФСР / А. В. Суперанская и др. – М., 1989.
13. Трійняк І. І. Словник українських імен. – К., 2005.

The article is dedicated to the research of the frequently used female names which had functioned in the anthroponymical system of the town of Kosiv in the Ivano-Frankivsk region from 1880 till 1998. The material collected by means of continuous sample has permitted to follow objectively the qualitative and quantitative composition of this group of anthroponyms.

Key words: anthroponym, functioning, frequency, Kosiv.

УДК 811.161.2'373.23

ББК 81.2Ук-3

Юлія Блажчук

ПРІЗВИЩА-КОМПОЗИТИ В АНТРОПОНІМІКОНІ УМАНЩИНИ

У статті аналізуються сучасні прізвища Уманщини композитної будови.

Ключові слова: антропоніміка, власна особова назва, антропонім.

У сучасній ономастиці багато праць присвячено дослідженню українських прізвищ, які зберігають багату історичну та лінгвістичну інформацію. Простежується зацікавленість прізвищами різних регіонів України: Гуцульщини (Б. Близнюк), Бойківщини (Г. Бучко), Лубенщини (Л. Кравченко), Північного степу України (Т. Марталого), Південно-Східної України (В. Познанська), давньої Лемківщини (С. Панцьо), Опілля (Г. Панчук), Рівненщини (Я. Пура), Буковинського Подністров'я (Л. Тарновецька), Верхньої Наддністрянщини (І. Фаріон), Закарпаття (П. Чучка) тощо. Предметом нашого ономастичного дослідження стали уманські прізвища-композиції, які ще не були об'єктом наукових студій.

Антропонімічні композиції були давно відомі на слов'янській території [8, 174]. Слов'янські імена Володимир, Ярослав, Остромир успадковані в готовому вигляді ще від праслов'янського, навіть праїндоевропейського періодів [12, 158]. У давні часи вони виражали речення-думку, побажання новонародженій дитині [3, 18], яке пізніше стало складним словом.

Перші композиції у функції прізвищ дослідники фіксують у пам'ятках XIV – XVI ст. [3, 2]. На відміну від давніших утворень, вони вже мали якісно нову назвотворчу базу та внутрішню і зовнішню форми: *Кривошанка, Дубогрій, Нетудихата* і под.

Ю. Редько зазначає, що для української антропонімії характерне збереження досить значної кількості композитів у ролі родових прізвищ [8, 175], а, наприклад, у польській антропонімії ці особові назви не закріпилися через те, що були незручні для вживання, та й самі носії намагалися позбутися їх як прізвищ переважно глузливих, а то й безсоромних. Антропонімісти відзначають функціонування прізвищевих назв композитного структурного типу в різних регіонах України. Так, характеризуючи українську антропонімію, серед чотирнадцяти тисяч прізвищ Ю. Редько виявив 350 складних утворень, що становить 2,5 % [9, 175]; серед лубенських прізвищ Л. Кравченко фіксує вісімдесят утворень цього типу, тобто 5,1 % від загальної кількості [5, 51]. Досліджуючи прізвища Північної Тернопільщини, С. Шеремета серед 5 450 прізвищ виділяє 93, що мають структуру композитів (1,7 % від загальної кількості) [16, 131]. В антропонімії Уманщини серед 7 170 прізвищ засвідчено 219 утворень композитної будови, що становить 3,1 %.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо способу творення прізвищ-композит. О. Неділько відносить їх до групи антропонімів, утворених синтаксико-морфологічним способом [6, 20 – 21]. В окрему групу складні прізвища виділяє М. Бірило [1, 46 – 47]. І. Фаріон виокремлює композитний тип творення прізвищ [11, 77]. М. Худаш вважає, що прізвища цієї групи виникли шляхом словоскладання чи використання фразеологізмів та словосполучень [13, 154]. Усі прізвища-композиції П. Чучка відносить до лексико-семантичного способу, оскільки більшість з них мають співзвучні відповідники серед апелятивів [15, 132]. В. Познанська розглядає складні прізвища як "лексичні утворення, сформовані з двох або більше повнозначних слів (основ або коренів), що виступають композитами єдиного структурно-семантичного цілого, який зберігає ширшу і конкретнішу, ніж у звичайному прізвищі, семантику" [7, 290].

Ми розглядатимемо такі прізвища як продукт лексико-семантичного (композити, що на різних рівнях існування зберігають ту саму структурно-семантичну цілісність) та морфологічного (прізвища-

композиції, ускладнені різними словотворчими формантами) способів творення. Аналіз досліджуваного матеріалу дозволив виділити прізвища-композиції, утворені за 9 моделями.

1. Словотвірні-синтаксична модель „прикметник + іменник”

Ця найбільш численна група включає антропоніми, які дають загальну характеристику зовнішнього вигляду людини, наприклад, *Білозор* (> білозір – “красивий, милий”; пор. білозор – “рослина *Parnessia palustris*” (Гр. 1, 66)) чи точно вказують на фізичні ознаки різних частин тіла носія, зокрема певні вади носа: *Білоносов*, *Добронос*, *Кривонос*, *Малонос*, *Товстонос*; вусів: *Біловус*, *Білоусюк*, *Білоусов*, *Білоус*, *Черноус*, *Черноусько*, *Чорноус*, *Чорноусько*; губ: *Синегуб*, *Сологуб*; очей: *Маловічко*; обличчя: *Краснощокій*, *Чорномаз*, *Чернопиский*; вух: *Карнаух*, *Карनावухий*, *Карнаушенко* (пор. карноухий – “з маленькими вухами” (Гр. 2, 222)); брів: *Білобров*; зубів: *Чорнозуб*; волосся: *Білокур* (пор. білокурій – “світло-каштановий” (ЕСУМ 1, 197)), *Голомазюк* (голомозий – “лисий” (Гр. 1, 304)), *Красночубенко* (красний – “прекрасний, красивий” (Гр. 2, 300)); шиї: *Довгошея*; живота: *Жовтобрюх*, *Синебрюхов*; боку: *Краснобокій*; ніг: *Білоногий*, *Білоножок*, *Криволапов*, *Черверноженко* (пор. черверногий – “косопалий” (Гр. 4, 449)); шкіри: *Білошкурський*.

В. Познанська зазначає, що у багатьох антропонімах відбивається така помітна зовнішня ознака людини, як колір волосся, бороди, вусів, брів. Гама цих “колористичних прізвищ” зводиться до трьох основних кольорів – білого, чорного, сірого [7, 291]. “Колористика” прізвищ Уманщини більш різноманітна і включає білий, жовтий, синій та чорний кольори: *Білобров*, *Біловус*, *Білокур*, *Жовтобрюх*, *Синегуб*, *Черноус*, *Чорномаз* та ін.

В окрему групу виділяються прізвища, утворені поєднанням основи прикметника та іменника, які характеризують людину за іншими ознаками (розташування садиби, характеристика житла, тривалість проживання в місцевості тощо): *Білохатюк*, *Косогор*, *Краснокутський*, *Новожилів*, *Новоміський*, *Новосад*, *Новоселів*, *Новосельський*, *Новосельцев*, *Новосолов*, *Новохацький*, *Сухолуцький* (сух(ий) + лука, де лука – “луг” (Гр. 2, 380)).

Наявність в господарстві домашньої худоби засвідчувала рівень добробуту селянина; найменування тварини чи лексема на позначення певної їхньої ознаки дуже часто переносилися на господаря: *Білокінний*, *Білоконь*, *Рябокін*, *Рябоконь*, *Чорновол*, *Чорноконь*.

Деякі прізвища відбивають особливості одягу: *Довгопол*, *Довгополий*, *Довгополюк*, *Долгополов*, *Красноштан*, *Рябошапка*.

З номенклатури рослинного світу взяті такі прізвища-композиції: *Кульбаба*, *Стародуб*, *Стародубовський*, *Сухоріпа* (сух(ий) + ріпа), *Чорнобиль* (чорн(ий) + биль, де биль – “биля” [2, 288] < чорнобиль – “рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину” (СУМ 11, 356)).

В основі прізвищ-композицій *Добрідень* та *Добріднюк* наявний, напевне, улюблений вислів першоносія особової назви. Антропонім *Лихолетов* (лихі літа > лихоліття – “погані часи” (Гр. 2, 364)) міг означати час його народження.

Прізвища *Живодьоров*, *Пустовіт*, *Пустовітенко* (пустовойт – “людина, що вже не є вїтом, але обіймала цю посаду раніше” [4, 71]), *Старовойтов*, *Сухомейло*, *Черноморець*, *Черноморченко* (черноморець – “чорноморський козак” (Гр. 4, 471)), *Черноткач* називали людей за родом занять, в основному з іронічною конотацією.

В основах деяких прізвищ лежать апелювати на позначення родинних стосунків: *Красноженов*, *Красножон*, *Малодід*, *Чорнобаб*.

До цієї групи також відносимо композитні іменування, твірні основи яких не завжди фіксують лексикографічні джерела: *Біломар* (мара – “1. привид; 2. злий дух” (Гр. 2, 405)), *Голояд*, *Добровольський*, *Доброквашин* (кваша – “1. варене рідке кисло-солодке тісто; 2. плакса” (Гр. 2, 332)), *Сухобрус* (брус – “бревно” (Гр. 1, 102)), *Суховольський* (? безвольна людина), *Сухомуд* (мудь – “діал. неотеса, груба людина; дурень, телепень” (ЕСУМ 3, 529)). В основі виникнення цих іменувань, очевидно, лежить якась подія чи риса характеру, певна звичка першоносія антропоніма.

Частини особових назв цієї моделі переважно поєднуються за допомогою сполучного звука *о* (зафіксоване лише одне прізвище, компоненти якого сполучає голосний *е*: *Синебрюх*, а у прізвищах *Карнаух*, *Карनावухий*, *Карнаушенко* таку функцію виконує елемент *а*).

2. Словотвірні-синтаксична модель „іменник + дієслово”

Другою за чисельністю групою є складні іменування, утворені поєднанням іменника з дієсловом за допомогою сполучного голосного *о*, рідше – *е* (*Кожем'яка*).

Прізвища Уманщини цієї групи в основному мотивовані апелюваннями, які вказують на представників різних професій: *Богомаз* (богомаз – “іконописець; поганий живописець, маляр” (Гр. 1, 79)), *Винокуров* (винокур – “винник” (СУМ 1, 442)), *Волкотруб*, *Воловодюк* (віл + водити), *Воскобоек* (воскобийник – “той, що б'є віск” (Тимченко 1, 313)), *Дроворуб*, *Жерносеков* (пор. жерноклюй – “майстер, що кує млиновий камінь” (Даль 1, 535)), *Кожем'як*, *Кожем'яка* (кожом'яка – “чинбар” (Гр. 2, 263)), *Козоріз*, *Коновал*, *Коновалов*, *Коновальчук*, *Коновалюк* (коновал – “той, хто? не маючи ветеринарної освіти, лікує коней” (СУМ 4, 261)), *Конопада* (у тому ж значенні), *Мукосеев*, *Пивоваров*, *Шаповал*, *Шаповаленко*, *Шаповалов* (шаповал – “той, хто робить повсякі шапки; повсяк” (Гр. 4, 485)),

Шиповалов (? *Шиповал*. Схиляємося до думки, що писарі при записі останнього прізвища могли допустити помилку).

Про ймовірний час народження першоносія антропоніма може свідчити особова назва *Листопад*. Прізвища *Костогриз* (костогриз < кость + гризти), *Макодзеба* (макодзеба < мак + дзьобати), *Мухоедов*, *Мухойд* (мухойд < муха + їсти) вказують на звички людини, за якими її ідентифікують.

3. Словотвірні-синтаксична модель „дієслово + іменник”

В основі таких прізвищ лежить предикативна конструкція, у якій перехідне дієслово наказового способу стоїть у препозиції до іменника у називному відмінку або до основи, що виражає об’єктні відношення: *Давигора*, *Давискиба*, *Подопригора*, *Подопросветов*. Антропоніми *Вертопрах* (вертати + порох > вертопорох – ”вітреник” (Гр. 2, 139)) та *Скакодуб* (скакати + дуб) цікаві тим, що дієслово не є імперативом, а частини особової назви поєднуються за допомогою сполучного звука о.

Прізвища цієї групи, очевидно, дані першоносію випадково, через якусь окрему, епізодичну подію. В таких антропонімах часто наявний жартівливо-зневажливий та гумористичний відтінок у значенні: *Дерипапа* (< дери папа < дерти + папа. Можливо, першоносіє колись пограбував священнослужителя, пор. дерти – ”грабувати” (Гр. 1, 371), папа – ”римський першосвященник” (Гр. 3, 95)). Різнопланою може бути мотивація і особової назви *Убийкобилкін*.

Прізвища *Майборода*, *Покинбород*, *Скалозуб* могли ідентифікували носія і за зовнішньою ознакою.

4. Словотвірні-синтаксична модель „числівник + іменник”

Помітну групу в досліджуваному антропоніміконі становлять прізвища, утворені поєднанням числівника та іменника. В основах таких композитів знаходимо числівники *один*, *три*, *шість*, *сім*, *сорок*, *сто* та числові слова *пол / полу*, *пара*. За допомогою сполучного голосного о поєднані компоненти складних прізвищ, що містять в основі числівники *сорок*, *один*, *шість*, *сім* та слово *пара*: *Однокінний*, *Однороженко*, *Парокінний*, *Сімороз* (? *сім + роза*), *Сорокопуд*, *Шестопал* *Шестопалов*. Інтерфікс і поєднує частини прізвища-композита *Семідетнов* (сім + дитина). Без інтерфіксів сполучені компоненти прізвищ із числівниками *три*, *сто* та слова *пол / полу*: *Полутін*, *Полушведкін*, *Стодоля*, *Стобрава*, *Трегуб* (*Тригуб*), *Тригубенко*, *Трегубов*, *Трегубчак* (*Тригуб’як*), *Тригубчук* (*Тригубчук*), *Триліс* (*Триліс*), *Трибой*. Існує думка, що прізвища-композити з компонентом *три* можуть відноситися до словотвірної моделі дієслово + іменник. Такі прізвища характеризували носія за якоюсь звичкою, наприклад, *Тригуб* – той, хто має звичку терти губи [10, 253].

Прізвища цієї групи переважно номінують людей за зовнішніми ознаками, вказуючи на фізичну силу: *Сорокопуд* або певні вади: *Тригуб*, *Тригубенко*, *Трегубов*, *Трегубчак*, *Тригубчук* (пор. тригубий – ”Із заячою губою” (Гр. 4, 282)), *Шестопал* (шість + палець). Окремі антропоніми могли свідчити про склад родини: *Семідетнов*; наявність домашніх тварин *Однокінний*, *Парокінний*; етнічне походження *Полушведкін*.

5. Словотвірні-синтаксична модель „прислівник + дієслово”

Прислівникова частина складних назв цієї групи прізвищ характеризує дію, виражену в дієслівній частині: *Дармограй*, *Живогляд*, *Скоробреха*, *Скоронад*, *Скороход*, *Скороходов*. Ці найменування „описували” особу за певною ознакою. Прізвища *Чорнобаєв* та *Краснобаїв* (чорнобай – ”народно-розмовний, можливо, з гумористично-зневажливим відтінком апелює синонімом до нейтральних слів знахар, шептун (рос. краснобай)” [14, 162]) вказують на рід заняття першоносія. Про соціальне становище людини могло свідчити прізвище *Голодрига* (голодрига – ”обірванець” (Гр. 1, 303)).

Одиничними прикладами репрезентовані наступні прізвищеві структури:

6. Словотвірні-синтаксична модель „займенник + іменник”: *Чегодаєв*.

7. Словотвірні-синтаксична модель „прислівник + прикметник”: *Доморослий*.

8. Словотвірні-синтаксична модель „прійменник + займенник”: *Керезвас* (керез + вас, де керез – ”через” (Гр. 2, 235)).

9. Словотвірні-синтаксична модель „прислівник + іменник”: *Нетудихата*, *Ніжегородов*.

Зважаючи на невизначеність лексико-семантичної структури мотиваторів, важко віднести до певної словотвірної-синтаксичної моделі композитні прізвища *Бабарикін* (баба + рикати, де рикати – ”голосно звати” (Даль 4, 117); баба + рик), *Каражелясков* (? + ляск), *Катасонов*, *Китайгора*, *Китайгородський* (? китай + гора, де китай – ”1. Китай; 2. матерія китайка; 3. музичний інструмент” (Гр. 2, 240); можливо, це і субстантивованій ад’ектронім), *Кульбіда* (? куль + біда, де куль – ”1. вимолочений сніг; 2. зв’язка комишу; 3. палка в грі з цією ж назвою; 4. джгут, яким б’ють під час дитячої гри крам” (Гр. 2, 323) чи куль – ”неповоротка людина” (Даль 2, 217)), *Липодатенко* (? липа + дати), *Лідобардов* (? лід + барда, де барда – ”1. краюха хліба; 2. топор” (Гр. 1, 29)), *Мацегора* (? маца + гора, де маца – ”єврейський прісний пшеничний хліб” (НСУМ 2, 159)), *Мацікура* (маціпура < мацапура – ”неповоротка людина” (Гр. 2, 412)), *Солохудинов*, *Солохудінов* (? + худина – ”худоба” (Гр. 4, 418)), *Уайбіков* (? можливо, уай < вай + бик), *Шовкопяс* (?), *Шелеверст* (?). Пояснення цих прізвищ в деяких випадках також ускладнює несумісність їхніх складових частин.

Отже, аналіз прізвищ-композитів розкриває особливості їхньої словотвірної структури і семантики, допомагає краще познайомитися з духовною культурою та побутом мешканців досліджуваного регіону.

1. Бірыла М. В. Беларускія антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). – Мінск, 1963. – 57 с.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – 188 с.
3. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. – К., 1958. – 298 с.
4. Железняк І. М. До історії українських прізвищ // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 65 – 72.
5. Кравченко Л. Прізвища Лубенщини композитної будови. // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Випуск 10. – К., 2001. – С. 51 – 55.
6. Недилько О. Д. Антропонимия северной части Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII вв.): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – К., 1969. – 30 с.
7. Познанська В. Д. Складні прізвища в антропонімії Південно-Східної України // В просторстві філології: К 70-літтю со дня рождення Е. С. Отиня / Отв. ред. В. М. Калинин. – Донецьк, 2004. – С. 288 – 299.
8. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. – К.: Радянська школа, 1969. – 255 с.
9. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 214 с.
10. Свашенко А. Слобожанські прізвища-композити // Slowiańskie composite antroponimiczne. – Lublin, 2002.
11. Фаріон І. Д. Антропонімічна система верхньої Наддністрянщини кінця XVII – початку XIX ст.: Дис... канд. филол. наук. – Львів, 1996. – 237 с.
12. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К., 1977. – 236 с.
13. Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композити і словосполучення) середини XVII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 146 – 157.
14. Худаш М. Л. Складні українські особові назви середини XVII ст. // Питання історії української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 158 – 175.
15. Чучка П. П. Специфіка словотвірної аналізу прізвищ // Питання словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 131 – 133.
16. Шеремета С. В. Антропоніміка Північної Тернопільщини: Дис... канд. филол. наук. – Тернопіль, 2002 – 234 с.

Скорочення

Гр. – Словарь української мови. / За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.

Даль – Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М.: Просвещение, 1978 – 1980. – Т. 1 – IV.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1983 – 1985. – Т. 1 – III.

НСУМ – Новий словник української мови. – К.: Аконіт, 2004. – Т. 1 – 3.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Тимченко – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 512 с.

The article analyses compound surnames occurring in Uman district, the central part of Ukrain.

Key words anthroponymik, own personal name, anthroponym.

УДК 81 373. 23

ББК 81.3

Ольга Марочкіна

ПАСИВНА ЛЕКСИКА В ОСНОВАХ ПРІЗВИЩ РОЗТОЧЧЯ

У статті аналізуються прізвища Розточчя, в основах яких відображена пасивна лексика.

Ключові слова: прізвища, лексичні одиниці, пасивна лексика.

Розвиток і вдосконалення мови як засобу спілкування відбувається насамперед у сфері одиниць лексико-семантичного рівня. Словниковий склад української мови супроводжується як появою нових лексичних одиниць, так і віддаленням на периферію лексичного складу частин слів у зв'язку з втратою ними номінативної актуальності. Такий принцип протиставлення характеризує лексику і з погляду її вживання у мовленнєвій діяльності: частина слів належить до активно вживаних, інша – може бути охарактеризована як пасивна. Пасивна лексика – це категорія словникового складу, яку становлять лексичні одиниці, обмежене вживання яких зумовлюється особливостями позначуваних ними явищ, а саме: рідкісних реалій, історизмів, термінів, власних імен. Сюди належать також архаїзми і неологізми [3, 213-215].

У „Географії України” та в „Енциклопедії українознавства” Розточчя подається як звужене горbeste пасмо 15-20 км завширшки і до 400 м заввишки, яке простягається у напрямі зі Львова на південному сході до Томашова, Щебрещина і Красніка на північному заході [5, 2555; 7, 72]. Автором першої згадки про Розточчя є Станіслав Стасіч. У своїх “Записках про подорож по Розточчю” дослідник північних схилів Карпат окреслив Розточчя як пасмо гір, яке простягається від Львова, біля Завадова, на Краснобрід, Фрампіль, Горай, Краснік. Назва регіону, яка з'явилась у кінці XIX ст., походить від слова “розтока”, тобто “вододіл”. Пасмо на північному сході відділене річками Вепр та Буг, а на південному заході – річковими системами Сяну та Дністра [9, 11].

Розточчя є специфічною територією дослідження антропонімів, оскільки на його теренах розташований Яворівський військовий полігон. Полігону належить 36 тисяч га землі, що становить